

Grażyna Cęcelek
orcid.org/
0000-0002-2303-7442

Ubóstwo materialne osób starszych jako czynnik ograniczający ich dostęp do edukacji

Wprowadzenie

W ostatnich dziesięcioleciach nastąpiły radykalne zmiany w strukturze demograficznej rodziny spowodowane niską liczbą urodzeń powiązaną jednocześnie z wydłużaniem się przeciętnego trwania życia ludzkiego. Spowodowało to znaczne zwiększenie się zarówno liczby, jak i odsetka osób starszych w społeczeństwie, i tendencje te są nadal rosnące.

„W końcu 2017 r. liczba ludności Polski wyniosła 38,4 mln, w tym ponad 9 mln stanowiły osoby w wieku 60 lat i więcej (ponad 24%). W latach 1989–2016 liczba osób w starszym wieku wzrosła o prawie 3,7 mln, w tym największy liczebny wzrost – o ponad 0,9 mln – odnotowano dla grupy 60–64-latków. Udział osób w wieku co najmniej 60 lat w ogólnej populacji wzrósł o prawie 10 punktów procentowych, tj. z 14,7% w 1989 r. do 24,2% w 2017 r. W subpopulacji osób w starszym wieku najliczniejszą grupę (prawie 1/3) stanowią osoby 60–64-letnie i – w okresie ostatniego ponad ćwierćwiecza – ich liczebność wzrosła o 1/3. Należy zwrócić uwagę, że prawie 18% osób starszych stanowią osoby w wieku co najmniej 80 lat”¹.

Można zauważyć więc wyraźnie, że społeczeństwo polskie jest społeczeństwem starzejącym się. „Oznacza to także, iż w społeczeństwie polskim mamy do czynienia ze starością demograficzną”². Proces ten postępuje w bardzo szybkim tempie, niosąc za sobą wielowymiarowe skutki, zarówno w aspekcie indywidualnym, jak i społecznym, dlatego też problematyka ta determinuje konieczność podejmowania wszelkich działań nastawionych na przygotowanie społeczeństwa do zapewnienia osobom starszym odpowiedniego poziomu ich codziennej życiowej egzystencji. „W Polsce starość demograficzna narasta,

¹ *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2017*, Warszawa 2018, s. 5.

² M. Halicka, E. Kramkowska, *Uczestnictwo ludzi starych w życiu społecznym*, w: *O sytuacji ludzi starszych*, red. J. Hrynkiewicz, Warszawa 2012, s. 33.

a więc problemy życiowe przedstawicielei najstarszej generacji zasługują na uwagę całego społeczeństwa³.

Jednocześnie nauki pedagogiczne, bazując na dociekaniach psychologii rozwojowej, krytykują postrzeganie starości wyłącznie w kategoriach regresu, oparte są na przekonaniu, że tylko jednostki młode i zdolne są do uczenia i rozwoju. Współczesne podejście generowane przez nowe koncepcje psychologiczne i pedagogiczne zwraca uwagę na istotny fakt, że bogacenie i doskonalenie osobowości przez szeroko pojęte uczenie się jest nie tylko możliwe do późnej starości, ale wręcz wskazane w sytuacji szybko postępujących zmian cywilizacyjnych jako jeden z czynników rozwiązywania niektórych problemów tej generacji, ochrony przed marginalizacją społeczną i jako element profilaktyki procesu starzenia⁴.

Ubóstwo osób starszych jako ważny problem społeczny

Ludzie starsi bardzo często narażeni są na egzystencję w sytuacji ubóstwa materialnego, która nie pozwala na zaspokajanie ich podstawowych, życiowych potrzeb, na właściwą opiekę lekarską, wreszcie na pożądany sposób spędzania czasu wolnego, możliwości uczestnictwa w różnych formach życia kulturalnego, na kontakty międzyludzkie czy też na dostęp do edukacji. „Pojęcie ubóstwa w świadomości społecznej funkcjonuje jako brak dostatecznych środków do życia i kojarzy się z biedą oraz niedostatkiem⁵. Chociaż w Polsce obserwujemy generalną tendencję do zmniejszania się ubóstwa wraz z wiekiem, to jednak nie można zapominać o tym, że ludzie starzy mają określone specyficzne potrzeby, wśród których pokaźny udział mają te związane choćby z wydatkami na zdrowie i zakup leków, więc jakkolwiek można stwierdzić, że sytuacja osób starszych relatywnie nie jest najgorsza, to z drugiej strony daleko jej do satysfakcjonującego poziomu. Wśród seniorów dominuje poczucie niezadowolenia z własnej sytuacji materialnej oraz przekonanie, że w ciągu ostatnich lat ich sytuacja się pogorszyła⁶.

Diagnoza aktualnej sytuacji, oczekiwań i potrzeb polskich seniorów za 2017 r. pokazuje, że gospodarstwa domowe wyłącznie z osobami w wieku 60 lat i więcej, w porównaniu z gospodarstwami bez osób starszych, rzadziej oceniały swoją sytuację materialną jako bardzo dobrą lub dobrą (27,5% wobec 43,7%), a częściej jako przeciętną i raczej złą lub złą; szczególnie negatywnie swoją sytuację materialną

³ A. Dragan, *Starzenie się społeczeństwa polskiego i jego skutki*, Warszawa 2011, s. 5.

⁴ M. Pakuła, *Postawy osób starszych wobec edukacji. Studium teoretyczno-diagnostyczne*, Lublin 2010, s. 8. Szerzej na ten temat: Z. Pietrański, *Rozwój człowieka dorosłego*, Warszawa 1990; M. Susułowska, *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 1989; J. Halicki, *Edukacja seniorów w aspekcie teorii kompetencyjnej. Studium historyczno-porównawcze*, Białystok 2000; T. Aleksander, *Kształcenie ustawiczne*, w: *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Warszawa 1995.

⁵ A. Radziejewicz-Winnicki, *Spoleczeństwo w trakcie zmiany*, Gdańsk 2005, s. 49.

⁶ M. Kubiak, *Ubóstwo czy wykluczenie społeczne ludzi starszych w Polsce?*, w: *Oblicza biedy we współczesnej Polsce*, red. M. Popow, P. Kowzan, M. Zielińska, M. Prusinowska, M. Chruściel, Gdańsk 2011, s. 163.

oceniali osoby w wieku 60 lat i więcej zamieszkujące samotnie na wsi – 25,8% z nich oceniło swoją sytuację jako raczej złą lub złą⁷.

Według Andrzeja Radzewicza-Winnickiego wśród ubogich są takie grupy, które można uznać za zlokalizowane już na stałe w sferze ubóstwa. Zaliczyć do nich można między innymi ludzi starych, bezrobotnych zbliżających się do wieku poprodukcyjnego, ludzi niepełnoprawnych oraz pewne grupy emerytów i rencistów⁸. Nie należy zapominać o istotnym fakcie, że „wśród emerytów są tacy, którzy solidnie przepracowali kilkadziesiąt lat, a dziś często emerytura nie wystarcza im na zaspokojenie podstawowych potrzeb”⁹. Jak podaje Główny Urząd Statystyczny (GUS) w 2014 r., co 25. osoba w wieku co najmniej 65 lat żyła w gospodarstwach domowych o wydatkach niższych od minimum egzystencji. Osoby powyżej 65. roku życia stanowiły około 8% osób zagrożonych ubóstwem skrajnym (podczas gdy w całej populacji w tym wieku była mniej więcej co siódma osoba), z czego zdecydowana większość (ponad 70%) mieszkała na wsi¹⁰.

Za główną przyczynę ubóstwa osób starszych w Polsce uważa się niski poziom dochodów i brak oszczędności, które można by wykorzystać do zaspokojenia bieżących potrzeb. Wraz z upływem lat pogarszający się poziom zdrowia i sprawności osób starych oraz malejąca w związku z tym ich samodzielność powodują, że nasila się potrzeba korzystania z pomocy lub wręcz opieki ze strony osób trzecich oraz ponoszenia znacznych kosztów na lekarstwa i pomoc medyczną¹¹. Należy mieć świadomość, że „wydatki na leki oraz relatywnie droższe utrzymanie najczęściej jednoosobowego gospodarstwa domowego stawiają tę populację w trudnej sytuacji”¹². Niejednokrotnie stan taki wiąże się z pogorszeniem sytuacji materialnej gospodarstw domowych, w których funkcjonują osoby w zaawansowanym wieku.

Ubóstwo ludzi starych należy więc uznać za niezwykle ważny problem społeczny, szczególnie dlatego, że ze względu na swój wiek i stan zdrowia mają oni ograniczone możliwości podejmowania aktywnych działań zmierzających do poprawy swojej sytuacji materialnej. „Często są samotne, co pogłębia ich problemy finansowe. Nie zawsze też mogą liczyć na pomoc rodziny. Nawet, jeśli mieszkają wspólnie z dziećmi, to w sytuacji bezrobocia często zdarza się, że ich świadczenia emerytalne są jedynym regularnym źródłem dochodów wielopokoleniowej rodziny”¹³.

W Polsce ludzie w podeszłym wieku stanowią grupę, w której pomimo gwarancji stałych dochodów z tytułu uzyskiwanych świadczeń społecznych ryzyko

⁷ *Informacja o sytuacji osób...*, s. 15.

⁸ A. Radzewicz-Winnicki, dz. cyt., s. 53.

⁹ K. Poznańska, *Biedni i biedniejsi*, „Praca Socjalna” 2006, nr 3, s. 121.

¹⁰ *Ubóstwo w Polsce w latach 2013 i 2014*, red. A. Bienkuńska, Warszawa 2015, s. 12.

¹¹ E. Bojanowska, *Ludzie starsi w rodzinie i społeczeństwie*, w: *O sytuacji ludzi starszych...*, s. 19–20.

¹² M. Skóra, *Transformacja jako czynnik konstytuujący nowe grupy zagrożone ubóstwem w kontekście tzw. „trudnych” rynków pracy*, w: *Oblicza biedy we współczesnej...*, s. 27.

¹³ *Rynek seniora*, www.rynekseniora.pl/finanse/110/gus_podal_ilu_emerytow_zyje_w_skrajnym_ubostwie,4409.html [dostęp: 19.04.2017].

marginalizacji występuje zdecydowanie częściej niż w pozostałych grupach społeczeństwa. Z racji różnorodnych ograniczeń osoby starsze postrzegane są przez siebie samych, jak też przez społeczeństwo, w kategoriach niskiego statusu społecznego. Na ryzyko ich wykluczenia wpływa spłot różnorodnych czynników natury ekonomicznej, społecznej i kulturowej, takich jak: rynek pracy, system zabezpieczenia społecznego, dostęp do konsumpcji dóbr i usług, a nawet środowisko lokalne i rodzinne¹⁴.

Znaczenie edukacji w obszarze funkcjonowania osób starszych

Współcześni andragodzy, gerontolodzy oraz lekarze geriatrzy wyraźnie akcentują potrzebę szeroko rozumianej edukacji wśród ludzi w zaawansowanym wieku, wskazując na liczne korzyści przez nią generowane zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym. I chociaż korzyści te rzadko przynoszą osobom starszym profity ekonomiczne, są bardzo istotne, ponieważ przyczyniają się do szeroko rozumianej optymalizacji warunków egzystencji osób starszych. „Aktywność intelektualna przeciwdziała bowiem regresowi funkcji psychicznych, a dzięki temu umożliwia samodzielne rozwiązywanie wielu problemów dnia codziennego, podejmowanie nowych ról i zadań po przejściu na emeryturę oraz utrzymywanie kontaktów społecznych. Jest to bardzo istotne, gdyż zakończenie pracy zawodowej czy ograniczenie samodzielności często wywołuje uczucie pustki oraz własnej nieużyteczności, przyczyniając się do powstawania depresji psychicznych i przyspieszenia procesów starzenia psychospołecznego”¹⁵.

Według danych dotyczących uczestnictwa w edukacji osób w kategorii wiekowej powyżej 60. roku życia za rok 2017 dostępnych z Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL) zharmonizowanego z badaniem *Labour Force Survey* w Unii Europejskiej, które prowadzone jest w sposób ciągły, a wyniki podsumowywane są kwartalnie i rocznie – odsetki dorosłych w UE uczestniczących w edukacji są stosunkowo małe¹⁶. Według wyników tego badania w Polsce poziom uczestnictwa w kształceniu i szkoleniu osób w kategorii wiekowej 55–74 lata należy nadal do niższych w UE. W roku 2017 poziom ten wynosił 1,0% wobec 4,9% w UE i 18,6% w Szwecji, lidera w tym zakresie w UE. Wyniki wskazują jednak na nieznaczny postęp, ponieważ w roku 2015 poziom ten był w Polsce niższy i wynosił 0,6%. Zjawisko niskiego uczestnictwa osób starszych w kształceniu i szkoleniu w Polsce diagnozowane w badaniu BAEL/LFS trwa od dłuższego czasu – przez wiele poprzednich lat nie przekroczyło 1%. Zaznaczyć należy jed-

¹⁴ E. Trafiałek, *Rodzina i środowisko zamieszkania jako obszary wykluczenia społecznego osób starszych*, w: *Stan przestrzegania praw osób starszych. Analiza i rekomendacje działań*, red. B. Szatur-Jaworska, Warszawa 2008, s. 83.

¹⁵ M. Pakuła, dz. cyt., s. 8.

¹⁶ *Informacja o sytuacji osób...*, s. 37. Badanie uczestnictwa w edukacji odbywa się w okresie czterech tygodni przed badaniem (kilka innych badań stosuje odniesienie do 12 miesięcy, ale prowadzone są one w dłuższych odstępach czasu, np. co 5, a nawet co 10 lat).

nak, że zdaniem MEN wyniki te mogą nie uwzględniać specyfiki uczenia się osób dorosłych w Polsce, ponieważ osoby dorosłe, w tym zwłaszcza osoby starsze, jeśli uczestniczą w zorganizowanej edukacji, to głównie w edukacji innej niż formalna¹⁷.

Jedną z form działań edukacyjnych, prowadzonych z myślą o aktywizowaniu osób starszych, są Uniwersytety Trzeciego Wieku (UTW), których funkcjonowanie zostało objęte ogólnopolskim badaniem przeprowadzonym przez Główny Urząd Statystyczny w listopadzie 2015 r.¹⁸ Oferta UTW, obejmująca m.in. lekturaty językowe, zajęcia komputerowe oraz zajęcia z zakresu korzystania z nowoczesnych technologii informacyjnych, stanowi istotny wkład w zwiększanie uczestnictwa osób starszych w działaniach edukacyjnych, wpisujących się w ideę uczenia się przez całe życie, jednak wciąż słuchacze 464 objętych badaniem UTW stanowią zaledwie 1% ludności w wieku 60 lat i więcej. Najliczniejszą grupę wśród słuchaczy UTW powyżej 59. roku życia stanowiły osoby w wieku 60–64 lat – 37,4%, podczas gdy najstarsi uczestnicy – powyżej 75. roku życia – stanowili 12,3% słuchaczy¹⁹.

Pełne uczestnictwo w podstawowych formach życia społecznego nie jest we współczesnym świecie możliwe bez systematycznego aktualizowania swojej wiedzy i proces ten dotyczy również ludzi w wieku poprodukcyjnym. „Edukacja traktowana jest w nowoczesnej gerontologii jako proces emancypacyjny, umożliwiający pozostawienie osobom starszym szerszej kontroli nad własnym życiem, zamiast przekazywać ją innym”²⁰.

Edukacja osób starszych wpisana w nurt edukacji dorosłych realizowana jest w trzech głównych formach:

- edukacji formalnej (szkolnej), która realizowana jest w instytucjach szkolnych i szkoleniowych ściśle w oparciu o przyjęty program kształcenia i kończy się uzyskaniem przez osobę uczącą się właściwego certyfikatu potwierdzającego zdobytą wiedzę i umiejętności;
- edukacji nieformalnej (nauki przez praktykę), która ma miejsce poza głównym systemem edukacyjnym;
- edukacji pozaformalnej (incydentalnej), obejmującej wszelkiego rodzaju rozmowy, spotkania towarzyskie, które przez wymianę informacji dostarczają wiedzy, kształtują nasze myślenie o świecie, stanowiące część naszego życia, choć często nie są uznawane za proces uczenia się.

Aktywność edukacyjna ludzi w zawnosowanym wieku stanowi bardzo ważny czynnik ułatwiający przezwyciężanie problemów generowanych przez postępujący upływ czasu. Według Sandry Timmermann zdobyciu samowystarczalności przez seniorów służą cztery podstawowe wymiary edukacji:

¹⁷ Tamże, s. 37–38.

¹⁸ *Sprawozdanie z działalności Uniwersytetów Trzeciego Wieku (UTW-1)*, Warszawa 2016. Dane w odniesieniu do roku szkolnego 2014/2015.

¹⁹ *Informacja o sytuacji osób...*, s. 37.

²⁰ Tamże, s. 61.

- nauka sposobów uzyskiwania podstaw ekonomicznych – dotyczy osób starszych zainteresowanych uzupełnianiem swoich dochodów, którzy dzięki edukacji mają możliwość doskonalenia oraz zdobywania wiedzy, umiejętności i kompetencji w celu podejmowania działań służących zdobywaniu środków finansowych;
- nauka praktycznych umiejętności przydatnych w codziennym życiu – pozwala na rozwiązywanie codziennych problemów seniorów z obszaru zdrowia, higieny czy żywienia; umożliwia także rozwiązywanie własnych problemów, podejmowanie decyzji oraz przystosowanie się do nieuniknionych zmian życiowych;
- nauka działania na rzecz społeczności – daje możliwość nabywania umiejętności użytecznych w pomaganiu innym oraz w pracy na rzecz społeczności, również w odniesieniu do osób starszych;
- nauka służąca stworzeniu możliwości uzyskania przez osoby starsze pełni człowieczeństwa – traktowana jest ona jako wartość autoteliczna nadająca życiu sens²¹.

Niezwykle ważnym filarem edukacji osób starszych jest przygotowanie jednostki do osiągnięcia tzw. zdrowej starości przez upowszechnianie obiektywnej wiedzy na temat procesu starzenia się jako nieuniknionego procesu, ukazywanie „mocnych i słabych stron” człowieka na tym etapie życia oraz uświadamianie konieczności realizacji określonych zadań rozwojowych w kolejnych fazach życia, które zwiększą szansę na „godną starość”. Istotne jest również podejmowanie systematycznych działań korygujących nadawanie starości znaczenia deprecjonującego ten okres życia przez przekazywanie naukowo zweryfikowanej wiedzy na temat procesów starzenia się oraz zadań związanych z okresem wieku zaawansowanego²². Mocno oczekiwanym rezultatem oddziaływań edukacyjnych jest również kształtowanie wśród seniorów oraz w całym społeczeństwie pozytywnego wartościowania oraz akceptacji kolejnych następujących po sobie etapów życia, umiejętności przystosowywania się do biologicznych ograniczeń związanych z procesem starzenia się, przekonania o sensowności podejmowania aktywności w różnych dziedzinach życia, a także postaw promujących zachowania prozdrowotne²³.

Dla osób starszych edukacja ma wyjątkowy wymiar, stanowi wartość autoteliczną, która stwarza możliwość samorealizacji i przynosi dużą satysfakcję. Poza tym poświęcanie czasu na edukację stanowić może dla seniorów atrakcyjny sposób spędzania czasu wolnego i przyczyniać się jednocześnie do eliminowania bezczynności zawodowej, a niejednokrotnie również samotności, bardzo często towarzyszącej okresowi starości. Edukacja zapobiega więc jednocześnie pogłębianiu się dystansu kulturowego między seniorami a resztą społeczeństwa, tworząc bariery przed alienacją i wykluczeniem społecznym.

²¹ J. Halicki, *Edukacja w starości jako działanie poprawiające jakość życia seniorów*, „Chowania” 2009, nr 2, s. 205–206.

²² E. Kasperek-Golimowska, *Starość w perspektywie edukacji promującej zdrowie*, w: *Starość w perspektywie studiów pedagogicznych*, red. A. Tokaj, Leszno 2008, s. 51.

²³ E. Syrek, *Jakość życia ludzi starszych*, w: *Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Proces starzenia się ludności Polski i jego społeczne konsekwencje*, red. L. Frąckiewicz, Katowice 2002.

Aktywność edukacyjna seniorów jako podstawowe założenie koncepcji aktywnego starzenia się

Pod koniec lat 90. XX w. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) podjęła działania służące wprowadzeniu w sferę polityki i gospodarki nowego ujęcia procesu starzenia się i starości pod nazwą koncepcji aktywnego starzenia się (*active ageing*)²⁴, która stanowi optymalizację szans w dziedzinie zdrowia, partycypacji i zabezpieczenia w celu poprawy jakości życia osób starszych, przyczyniając się tym samym do ukształtowania nowego wizerunku osoby starszej.

Fundamentalnym celem *active ageing* są starania o zachowanie autonomii i samodzielności osób starszych przez:

- zwiększenie liczebności osób charakteryzujących się wysokim standardem życia w momencie osiągnięcia starszego wieku;
- zwiększenie liczby osób starszych aktywnie uczestniczących w życiu społecznym, kulturalnym, ekonomicznym oraz politycznym całego społeczeństwa, jak również w życiu rodzinnym i lokalnym;
- zmniejszenie relatywnie kosztów związanych z leczeniem i opieką zdrowotną seniorów²⁵.

Aktywne starzenie się służy jak najdłuższemu zachowaniu sprawności fizycznej i możliwości wykonywania pracy zawodowej przez osoby starsze, a także polepszeniu jakości życia osoby starszej przez stwarzanie możliwości szeroko rozumianego uczestnictwa we wszystkich obszarach życia społecznego. „Starość jest okresem, w którym nadal może trwać wzbogacanie psychiczne człowieka – nie dokonuje się ono jednak automatycznie, lecz wymaga pewnej aktywności ze strony jednostki oraz odpowiedniej postawy wobec procesów edukacyjnych, stymulujących rozwój”²⁶.

Proces rozwoju aktywnego starzenia się jest determinowany przez szereg czynników, wśród których można wymienić dwie podstawowe grupy:

- czynniki zewnętrzne określane przez warunki otoczenia, w którym funkcjonują osoby starsze, takie jak: czynniki ekonomiczne (na przykład wysokość świadczeń emerytalnych, zachęty finansowe do dłuższego pozostawania aktywnym zawodowo); czynniki społeczne (na przykład kulturowo ukształtowany, przyjęty w społeczeństwie stereotyp osoby starszej i procesu starzenia się, dostęp do edukacji, sieci wsparcia dla osób starszych – głównie samotnych); otoczenie fizyczne (w tym infrastruktura dostosowana do potrzeb osób starszych, niepełnosprawnych fizycznie); usługi ochrony zdrowia (na przykład dostępność programów profilaktycznych, opieka zdrowotna osób starszych, w tym długoterminowa, wsparcie psychologiczne);

²⁴ A. Kalachea, I. Kickbusch, *A Global Strategy for Healthy Ageing*, „World Health”, July–August 1997, s. 4–5.

²⁵ *Active Ageing: A Policy Framework*, Geneva 2002, s. 12–16.

²⁶ M. Pakuła, dz. cyt., s. 58.

- czynniki wewnętrzne obejmujące przede wszystkim osobowość osoby starszej oraz prowadzony przez nią styl życia²⁷.

Dostęp do edukacji oraz rzeczywiste korzystanie z jej zasobów przez osoby starsze stanowi więc jeden z filarów procesu starzenia się w wymiarze aktywnym. „Według Światowej Organizacji Zdrowia to niski poziom wykształcenia jest głównym czynnikiem prowadzącym do bezrobocia, a także zwiększającym ryzyko niepełnosprawności, utraty zdrowia i życia wśród osób starszych. Osoby lepiej wykształcone, uczestniczące w procesie kształcenia przez całe życie, łatwiej adaptują się do zachodzących zmian, także w starszym wieku”²⁸. Rzadziej również narażone są na alienację i wykluczenie społeczne oraz łagodniej przechodzą proces „stawania się człowiekiem starym”²⁹. Naczelnym celem edukacji seniorów stało się więc dążenie do niezależności, edukacja zaś stanowi warunek niezbędny tej niezależności, a zarazem odpowiedzialności za jakość własnego życia na starość³⁰. „Przekształcenie stylu życia polskich seniorów określanego mianem biernego i monotonnego możliwe jest przez prowadzenie całożyciowych oddziaływań edukacyjnych, których integralną częścią jest edukacja do starości i w starości”³¹.

W koncepcji aktywnego starzenia się wymieniane są następujące funkcje edukacji:

- funkcja właściwa polegająca na stałym aktualizowaniu i uzupełnianiu wiedzy i umiejętności przez osoby starsze;
- funkcja zastępcza przejawiająca się w przekazywaniu ludziom dorosłym takich wiadomości i rozwoju takich umiejętności, których nie zdobyli w czasie nauczania szkolnego; aktualizowanie posiadanej oraz przyswajanie nowej wiedzy, nowych umiejętności i kompetencji wpływa na utrzymanie atrakcyjności osób starszych na rynku pracy, co jednocześnie ogranicza zakres wykluczenia ekonomicznego i społecznego seniorów;
- funkcja społeczna wyrażona w trzech podstawowych aspektach:
 - uczestnictwo w programach i przedsięwzięciach edukacyjnych kierowanych do osób starszych daje im poczucie inkluzji oraz ułatwia nawiązywanie nowych i utrzymywanie dotychczasowych więzi społecznych;
 - procesy edukacyjne powodują zwiększenie świadomości i wiedzy osób starszych na temat zdrowia, zdobywanie umiejętności obsługi nowoczesnych technologii codziennego użytku (np. Internetu, elektronicznej bankowości), co jednocześnie determinuje zachowanie przez osoby starsze niezależności i autonomii;
 - aktywność edukacyjna osób starszych wpływa na ocenę tej grupy w otoczeniu, umożliwia przelamywanie stereotypowego wizerunku osoby starszej: niesamodzielnej, niedołączonej, społecznie izolowanej i izolującej się;

²⁷ A. Richert-Kaźmierska, M. Forkiewicz, *Kształcenie osób starszych w koncepcji aktywnego starzenia się*, „Studia Ekonomiczne” 2013, nr 131, s. 128–129.

²⁸ Tamże, s. 129–130.

²⁹ Tamże, s. 131.

³⁰ M. Pakuła, dz. cyt., s. 61.

³¹ J. Halicki, *Edukacja w starości...*, s. 212.

- funkcja psychoterapeutyczna polegająca na tym, że udział w programach i przedsięwzięciach pozwala zachować sprawność intelektualną, która z kolei wpływa na opóźnienie procesów biopsychospołecznego starzenia się, ponadto daje poczucie włączenia społecznego i przeciwdziała różnym formom depresji, jakiej na skutek alienacji społecznej często ulegają ludzie starsi³².

Niezwykle ważne jest tworzenie sprzyjających warunków dla procesu edukacji w odniesieniu do ludzi w starszym wieku. Działania te wymagają integracji różnych form przedsięwzięć o charakterze edukacyjnym, takich jak: samokształcenie, nauka przez pracę, uczestnictwo w kulturze, twórczość artystyczna, rekreacja. Mogą one mieć charakter instytucjonalny, jak też pozainstytucjonalny i być realizowane w obszarze życia rodzinnego, społecznego, w ramach aktywności politycznej oraz w ramach spędzania czasu wolnego. Powodzenie tych form edukacji uzależnione jest w dużym stopniu od przygotowania merytorycznego i zaangażowania ludzi zajmujących się edukacją ludzi starszych, a także od poziomu sprawności w procesie koordynacji podejmowanych działań³³.

Należy jednak zwrócić uwagę na istotny fakt, że zarówno teoria aktywności, jak i koncepcja aktywnego starzenia się nie formułują tez i wskazań dotyczących osób, które świadomie wybrały wycofanie z życia społecznego, mają ograniczony potencjał bądź po prostu nie odczuwają potrzeby podejmowania aktywności. Teorie te nie precyzują bowiem założeń zgodnych z potrzebami seniorów, którzy nie chcą być aktywni, którzy świadomie wybrali wycofanie społeczne, mają ograniczony potencjał czy też nie odczuwają potrzeby aktywizacji³⁴. W związku z tym niezwykle ważne jest uwzględnianie indywidualnych pragnień, dążeń, zdolności oraz różnic społecznych wśród seniorów i umożliwienie im dobrowolnej decyzji o podjęciu aktywności, aby nie prowadziło to do ich wykluczenia i marginalizacji edukacyjnej i społecznej³⁵.

Wymienić można wiele czynników i uwarunkowań wpływających na podejmowanie aktywności przez osoby starsze, jednak do najważniejszych należą stan zdrowia i sytuacja materialna seniorów. Zły stan zdrowia czy trudna sytuacja materialna stanowią bowiem w sposób naturalny barierę nie do pokonania w tym zakresie³⁶.

³² A. Richert-Kaźmierska, M. Forkiewicz, dz. cyt. s. 130.

³³ M. Pakuła, dz. cyt., s. 9; T. Aleksander, dz. cyt., s. 305–306.

³⁴ G. Naegele, *Die Potenziale des Alters nutzen – Chancen für den Einzelnen und die Gesellschaft*, w: *Die Produktivität des Sozialen. Den sozialen Staat aktivieren*, red. K. Böllert, P. Hansbauer, B. Hasenjürgen, S. Langenohl, Wiesbaden 2006, s. 15.

³⁵ B. Schonbrodt, K. Veil, *Zjawisko wycofania społecznego w kontekście „aktywnego starzenia się”*. *Potrzeba działania i przykłady dobrych praktyk w Niemczech*, „Problemy Polityki Społecznej” 2012, nr 18 (63), s. 74.

³⁶ I. Mandrzejewska-Smól, *Edukacja seniorów w perspektywie optymalnego starzenia się*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych” 2017, nr 3, s. 46.

Trudna sytuacja materialno-bytowa a postawy wobec edukacji osób starszych

Warunki życia ludzi starszych w Polsce są zróżnicowane, zależą bowiem od wielu powiązanych ze sobą czynników, wśród których istotne znaczenie ma poziom dochodów oraz wykształcenia, a także faza starości, w jakiej się oni znajdują. W znacznej mierze o poziomie życia ludzi starszych decyduje rodzaj źródła dochodów oraz liczebność gospodarstw domowych. W tym względzie należy zaznaczyć, że większość seniorów utrzymuje się z emerytur i rent, natomiast w przypadku nielicznych jest to praca zawodowa lub zasiłek z pomocy społecznej³⁷.

Sytuacja materialno-bytowa jest czynnikiem znacząco oddziałującym na różne sfery funkcjonowania osób i rodzin. „Może decydować o ograniczaniu różnorodnych potrzeb, między innymi kulturalnych czy edukacyjnych, a w konsekwencji przyczyniać się do formowania postaw wobec kształcenia”³⁸.

Badania przeprowadzone przez Magdalenę Pakułę³⁹ dotyczące związku sytuacji materialnej seniorów z ich postawami wobec edukacji pokazały znaczącą zależność w tym zakresie. Sytuacja materialna wyrażona średnim miesięcznym dochodem na jedną osobę w rodzinie okazała się czynnikiem różnicującym postawy edukacyjne osób starszych. Zauważalna była więc tendencja do znacznego ograniczania aktywności edukacyjnej osób starszych znajdujących się w krytycznej sytuacji materialnej oraz uwypukliło się wyraźne powiązanie postaw sprzyjających uzupełnianiu posiadanej i zdobywaniu nowej wiedzy z dobrymi warunkami materialnymi, a w szczególności z bogatym wyposażeniem gospodarstw domowych w różnego rodzaju urządzenia techniczne, takie jak np. komputer, telewizor, radio.

Zatem status materialny jest istotnym czynnikiem różnicującym postawy osób w zaawansowanym wieku do korzystania z oferty edukacyjnej dla nich przygotowanej. Aby skutecznie zająć się likwidowaniem barier w dostępie do edukacji seniorów, należy w związku z tym zwrócić uwagę na podejmowanie działań służących jednocześnie kształtowaniu pozytywnych postaw wobec edukacji oraz zapewnianiu warunków umożliwiających seniorom ponoszenie kosztów związanych z uczestnictwem w procesach edukacyjnych. Podkreślając niekwestionowaną potrzebę wspierania rozwoju człowieka przez tworzenie mu warunków do edukacji także w okresie starości, należy równie mocno zaakcentować zagadnienie stymulowania pożądanych postaw wobec własnego rozwoju w starszym wieku. Są to bowiem warunki, które w znacznej mierze przyczyniają się do podnoszenia jakości życia w jego finalnej fazie. Jednocześnie należy podkreślić, że w związku z ubożeniem przynajmniej części ludności utrzymującej się ze świadczeń emerytalnych reformy wymaga system pomocy socjalnej dla osób starszych znajdujących się w trudnej sytuacji materialnej. Wysokość świadczeń zapewniających

³⁷ M. Kubiak, *Ubóstwo czy wykluczenie społeczne ludzi starszych w Polsce?*, w: *Oblicza biedy we współczesnej...*, s. 160.

³⁸ M. Pakuła, dz. cyt., s. 137.

³⁹ Tamże, s. 186–187.

bezpieczeństwo socjalne oraz godziwe życie w starości jest bowiem ważnym czynnikiem kształtowania właściwych postaw wobec edukacji pojmowanej jako szansa na łatwą adaptację do błyskawicznie ewoluujących warunków życia oraz istotny czynnik ułatwiający ludziom „uporanie się z problemami narastającymi w okresie starzenia się i starości, szczególnie jaskrawymi obecnie, w społeczeństwach obsesyjnie kultywujących młodość i piękno ciała”⁴⁰.

„W kontekście przemian cywilizacyjnych zachodzących w ostatnich latach wydaje się, że włączenie osób starszych w główny nurt procesów społeczno-gospodarczych jest jednym z kluczowych wyzwań dla Polski na kolejne dekady. Edukacja, a raczej rozwój aktywności edukacyjnej osób starszych, może to znacznie ułatwić”⁴¹.

Podsumowanie

Aktywizacja edukacyjna ludzi w zaawansowanym wieku wymaga systematycznych, systemowych i długookresowych działań skierowanych do wielu grup docelowych: osób starszych, młodzieży, przedsiębiorców, pracodawców, instytucji społecznych i edukacyjnych czy wreszcie podmiotów wspierających rozwój rynku pracy, kształtujących świadomość zarówno osób starszych, jak i pozostałych grup, że edukacja jest podstawowym wyznacznikiem, a nawet filarem kształtowania jakości życia. Dlatego też konieczne jest kształtowanie i dostarczanie „właściwej oferty edukacyjnej, odpowiadającej potrzebom i możliwościom osób starszych w wymiarze merytorycznym, metodycznym, organizacyjnym i finansowym, przebiegających równocześnie na wielu poziomach (krajowym, regionalnym, lokalnym), wzajemnie uzupełniając się, rozwijających nowoczesną kulturę edukacyjną”⁴².

„Udział osób starszych w przedsięwzięciach edukacyjnych jest jednym z wymiarów koncepcji *active ageing*”⁴³. Według Józefiny Hrynkiewicz obecny system edukacji osób starszych wymaga zmiany, gdyż przygotowanie do aktywnej starości wymaga wdrożenia wielu programów z kilkunastoletnim wyprzedzeniem, aby uzyskać efekt aktywnego starzenia się w czasie odpowiednim dla danej populacji. Gdy organizuje się proces kształcenia dla osób dorosłych, nie należy również zapominać o tym, że zakres merytoryczny oraz metodyka edukacji osób starszych różnią się od edukacji, której odbiorcami są osoby młodsze, co warunkowane jest następującymi czynnikami:

- wiek uczących się oraz związane z nim zdolności mnemotechniczne,
- posiadane doświadczenie życiowe i zawodowe,
- potrzeby, zainteresowania oraz oczekiwane korzyści kształcenia,
- różnice w społecznych rolach osób starszych oraz wpływ edukacji na te role⁴⁴.

⁴⁰ Tamże, s. 63.

⁴¹ A. Richert-Kaźmierska, M. Forkiewicz, dz. cyt., s. 138.

⁴² Tamże.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ J. Hrynkiewicz, *Los starca zależy od kontekstu społecznego – wprowadzenie*, w: *O sytuacji ludzi starszych...*, s. 16.

Należy zauważyć jednocześnie, że aktywność edukacyjna osób z najstarszych grup wiekowych w Polsce jest niezadowalająco niska, znacznie niższa aniżeli w innych państwach europejskich. Obniżająca się wraz z wiekiem jakość życia, gorsza pozycja na rynku pracy oraz słabnąca pozycja społeczna osób w zaawansowanym wieku to tylko niektóre z licznych konsekwencji ich niskiego poziomu wiedzy i umiejętności. Trudne warunki materialno-bytowe wielu osób w podeszłym wieku stanowią również poważne ograniczenie w korzystaniu z nieograniczonych źródeł wiedzy oraz form kształcenia skierowanych do seniorów.

Dlatego też podejmowanie działań służących upowszechnianiu edukacji wśród seniorów powinno uwzględnić jednocześnie eliminowanie wszelkich barier, również tych ekonomicznych, utrudniających dostęp do edukacji. Ważne jest też motywowanie seniorów do nauki, uświadamianie im wartości edukacji oraz kształtowanie odpowiednich postaw w tym zakresie. Aktywność edukacyjna stanowi bardzo ważny wyznacznik aktywizacji społecznej, intelektualnej i kulturalnej osób starszych, determinuje zapobieganie ich społecznemu wykluczeniu, a także integrowanie lokalnej społeczności seniorów i rozwijanie solidarności międzypokoleniowej. „Fundamentalny cel edukacji seniorów bowiem to umożliwienie im optymalnego starzenia się, opartego głównie na możliwie maksymalnym samodzielnym i niezależnym funkcjonowaniu, a także na podejmowaniu aktywnych form uczestnictwa w życiu społecznym”⁴⁵.

„Podkreślając niekwestionowaną potrzebę wspierania rozwoju człowieka przez tworzenie mu warunków do edukacji także w okresie starości, należy również mocno zaakcentować zagadnienie stymulowania pożądanych postaw wobec własnego rozwoju w starszym wieku. Są to warunki, które w znacznej mierze przyczyniają się do podnoszenia jakości życia w jego finalnej fazie”⁴⁶. Permanentne uzupełnianie wiedzy przez osoby starsze jest bowiem konieczne „w sytuacji tzw. kryzysu nowoczesności, gdy świat – tu i teraz znacznie odbiega od świata wczoraj i zdąży do nieprzewidywalnego jutra”⁴⁷.

Zaprezentowane w niniejszym opracowaniu rozważania nie wyczerpują oczywiście w pełni zakresu problematyki związku sytuacji materialnej osób starszych z podejmowaną przez nich aktywnością edukacyjną. Można jednak uznać, że stanowią one istotny głos w dyskusji w tym ważnym obszarze, który wymaga systematycznych, poszerzonych i pogłębionych eksploracji.

Bibliografia

Monografie:

Active Ageing; A Policy Framework, Geneva 2002.

Aleksander T., *Kształcenie ustawiczne*, w: *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Warszawa 1995.

⁴⁵ I. Mandrzejewska-Smól, dz. cyt., s. 54.

⁴⁶ M. Pakuła, dz. cyt., s. 64.

⁴⁷ O. Czerniawska, *Uczenie się jako styl życia*, „Edukacja Dorosłych” 1997, nr 2, s. 11.

- Bojanowska E., *Ludzie starsi w rodzinie i społeczeństwie*, w: *O sytuacji ludzi starszych*, red. J. Hryniewicz, Warszawa 2012.
- Dragan A., *Starzenie się społeczeństwa polskiego i jego skutki*, Warszawa 2011.
- Halicka M., Kramkowska E., *Uczestnictwo ludzi starych w życiu społecznym*, w: *O sytuacji ludzi starszych*, red. J. Hryniewicz, Warszawa 2012.
- Hryniewicz J., *Los starca zależy od kontekstu społecznego – wprowadzenie*, w: *O sytuacji ludzi starszych*, red. J. Hryniewicz, Warszawa 2012.
- Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2017*, Warszawa 2018.
- Kasperek-Golimowska E., *Starość w perspektywie edukacji promującej zdrowie*, w: *Starość w perspektywie studiów pedagogicznych*, red. A. Tokaj, Leszno 2008.
- Kubiak M., *Ubóstwo czy wykluczenie społeczne ludzi starszych w Polsce?*, w: *Oblicza biedy we współczesnej Polsce*, red. M. Popow, P. Kowzan, M. Zielińska, M. Prusinowska, M. Chruściel, Gdańsk 2011.
- Naegele G., *Die Potenziale des Alters nutzen – Chancen für den Einzelnen und die Gesellschaft*, w: *Die Produktivität des Sozialen. Den sozialen Staat aktivieren*, red. K. Böllert, P. Hansbauer, B. Hasenjürgen, S. Langenohl, Wiesbaden 2006.
- Pakuła M., *Postawy osób starszych wobec edukacji. Studium teoretyczno-diagnostyczne*, Lublin 2010.
- Pietrański Z., *Rozwój człowieka dorosłego*, Warszawa 1990.
- Susułkowska M., *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 1989.
- Radziejewicz-Winnicki A., *Spółczesność w trakcie zmiany*, Gdańsk 2005.
- Skóra M., *Transformacja jako czynnik konstytuujący nowe grupy zagrożone ubóstwem w kontekście tzw. „trudnych” rynków pracy*, w: *Oblicza biedy we współczesnej Polsce*, red. M. Popow, P. Kowzan, M. Zielińska, M. Prusinowska, M. Chruściel, Gdańsk 2011.
- Sprawozdanie z działalności Uniwersytetów Trzeciego Wieku (UTW-1)*, Warszawa 2016.
- Trafiałek E., *Rodzina i środowisko zamieszkania jako obszary wykluczenia społecznego osób starszych*, w: *Stan przestrzegania praw osób starszych. Analiza i rekomendacje działań*, red. B. Szatur-Jaworska, Warszawa 2008.
- Syrek E., *Jakość życia ludzi starszych*, w: *Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Proces starzenia się ludności Polski i jego społeczne konsekwencje*, red. L. Frąckiewicz, Katowice 2002.
- Ubóstwo w Polsce w latach 2013 i 2014*, red. A. Bieńkuńska, Warszawa 2015.

Artykuły naukowe:

- Czerniawska O., *Uczenie się jako styl życia*, „Edukacja Dorosłych” 1997, nr 2.
- Halicki J., *Edukacja w starości jako działanie poprawiające jakość życia seniorów*, „Chochanna” 2009, nr 2.
- Kalachea A., Kickbusch I., *A Global Strategy for Hhealthy Ageing*, „World Health”, July–August 1997.
- Mandrzejewska-Smól I., *Edukacja seniorów w perspektywie optymalnego starzenia się*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych” 2017, nr 3.
- Poznańska K., *Biedni i biedniejsi*, „Praca Socjalna” 2006, nr 3.
- Richert-Kaźmierska A., Forkiewicz M., *Kształcenie osób starszych w koncepcji aktywnego starzenia się*, „Studia Ekonomiczne” 2013, nr 131.
- Schonbrodt B., Veil K., *Zjawisko wycofania społecznego w kontekście „aktywnego starzenia się”. Potrzeba działania i przykłady dobrych praktyk w Niemczech*, „Problemy Polityki Społecznej” 2012, nr 18.

Źródła internetowe:

Rynek seniora, www.rynekseiora.pl/finanse/110/gus_podal_ilu_emerytow_zyje_w_skrajnym_ubostwie,4409.html.

Streszczenie:

Problematyka dotycząca starości oraz funkcjonowania w społeczeństwie ludzi starych stanowi zagadnienie, któremu w ostatnim czasie poświęca się bardzo dużo uwagi. Podejście takie determinowane jest faktem, że Polska należy do starzejących się społeczeństw, gdzie populacja ludzi w podeszłym wieku jest liczniej reprezentowana niż pokolenia ludzi młodych, czyli występuje tzw. odwrócona piramida demograficzna. Proces starzenia się społeczeństwa polskiego postępuje w szybkim tempie i determinuje wielowymiarowe skutki zarówno w płaszczyźnie demograficznej, jak i w wymiarze indywidualnym i społecznym.

Osoby w podeszłym wieku borykają się z wieloma problemami ekonomicznymi, zdrowotnymi, psychicznymi oraz społecznymi, które najczęściej wynikają z deprecjonowania ich statusu społecznego i pozycji w społeczeństwie, z izolacji, osamotnienia oraz z utrudniających integrację społeczną dystansów międzypokoleniowych. W celu poprawy jakości społecznego funkcjonowania osób starszych konieczne jest upowszechnianie szeroko rozumianej edukacji wśród seniorów. Aktywność edukacyjna postrzegana jest bowiem jako czynnik aktywizujący człowieka starszego do uczestnictwa we wszystkich obszarach życia społecznego, przeciwdziałający apatii, poczuciu bezużyteczności i nudy, wreszcie zapobiegający procesowi wykluczenia z aktywnego funkcjonowania w społeczeństwie.

W dostępie do edukacji ludzi starszych występuje jednak wiele barier i ograniczeń, wśród których można wymienić trudną sytuację materialną, generującą poważne bariery w dostępie do oferty edukacyjnej kierowanej do seniorów. Konieczne jest więc podejmowanie wszelkich działań służących tworzeniu ludziom w starszym wieku warunków do permanentnego kształcenia się przez korzystanie z możliwości zarówno instytucjonalnych, jak i pozainstytucjonalnych form edukacyjnych.

Słowa kluczowe: bieda, ubóstwo, wykluczenie społeczne, starość, edukacja, bariery w dostępie do edukacji, edukacja permanentna.

Material Poverty of the Elderly as a Factor Limiting their Access to Education**Abstract:**

The issue of old age and the functioning of old people in society is an issue that has been given a lot of attention recently. Such an approach is determined by the fact that Poland belongs to aging societies, where the elderly population is more represented than the generation of young people, i.e. inverted demographic pyramid. The aging process of the Polish society is progressing at a fast pace and determines multidimensional effects both in the demographic and in the individual and social dimensions.

Elderly people struggle with many economic, health, mental and social problems, which most often result from the depreciation of their social status and position in society, from isolation, loneliness and from intergenerational distortions that hamper social integration. In order to improve the quality of social functioning of older people, it is

necessary to disseminate broadly understood education among seniors. Educational activity is perceived as a factor activating an elderly man to participate in all areas of social life, counteracting apathy, a sense of uselessness and boredom, and finally preventing the process of exclusion from active functioning in society.

However, there are many barriers and limitations in accessing education for older people, among them one can mention a difficult financial situation, generating serious barriers to access to the educational offer addressed to seniors. Therefore, it is necessary to undertake all activities aimed at creating conditions for elderly people to permanent education through the use of both institutional and non-institutional forms of education.

Keywords: poverty, social exclusion, senility, old person, aging society, education, barriers to access to education, permanent education.